

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ПРАКТИКИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII ст.)

Аналізується зовнішня політика і дипломатична практика європейських держав доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку дипломатичних служб, дипломатичного інструментарію, норм протоколу і етикету провідних держав Європи і України. Визначено напрями еволюції теорії та практики дипломатії XVI-XVIII ст.

Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, протокол, етикет, дипломатична практика, Європа, Україна, ранній Новий час (XVI-XVIII ст.).*

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики, дипломатичної практики і дипломатичних служб держав європейського простору. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, загрози, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1; 2; 6; 8, с. 268-274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не

поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань.

У сучасній українській і зарубіжній історіографії зазначені питання не були об'єктом спеціального дослідження. У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, норми протоколу, етикету та церемоніалу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Особливий інтерес у дипломатичній спадщині XVI-XVIII століть викликає питання інституційного розвитку української дипломатичної практики, норм протоколу та етикету, які формувалися на початковому етапі становлення європейської системи держав, тобто за доби раннього Нового часу. У цей час

середньовічна мапа Європи піддається суттєвим змінам. Головним напрямом державно-правових та інституціональних процесів на Європейському континенті став напрям політичної централізації, як найбільш оптимальний, історично виправданий та об'єктивно обумовлений.

Українські землі в XVI-XVIII століттях теж були інтегровані в цей загальноєвропейський процес, хоча і в своєрідній формі. Бо вони, роздроблені та ослаблені золотоординським ігом, стали об'єктом експансії та опинилися в складі різних держав – Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, Московського князівства, Кримського ханства, Туреччини та ін. У цей період, кінець XV – середина XVI століть, більшість українських земель знаходилась у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської, які аж до самої Люблінської унії (1569 р.) становили два інституційно самостійних політичних організми і зберігали свою державну окремішність.

Таким чином, у XVI столітті українські землі втратили національну єдність, але продовжували бути важливим елементом інституціонального розвитку європейської зовнішньої політики і дипломатії, хоча і в складі інших держав.

У XVI-XVIII столітті в історії України відбулося чимало важливих історичних подій. Складні зовнішньополітичні й внутрішні умови негативно впливали на соціально-економічний, політичний, правовий і культурний розвиток українських земель, але спинити його не могли. Це проблемне питання, але безумовно одне – що Україна доби раннього Нового часу розвивалася під благодатним впливом загальноєвропейської політичної, інституціональної та правової культури.

Широкого розвитку в XVI-XVIII століттях отримала дипломатія як засіб міжнародної політики. Адже саме ця інституція мала своє спеціальне призначення – здійснення зовнішньої політики держави мирними засобами.

У політичному розмаїтті Європи з'явилася нова постать – молоде Московське князівство, а на перетині між Заходом і Сходом, західноєвропейської та східноєвропейської зовнішньої політики та дипломатії – українські землі, частина яких перебувала у складі Польсько-Литовської держави. Про це з

певністю свідчать дипломатичні документи XVI-XVIII століть [3; 4].

Зупинимося, першочергово, саме на характеристиці польсько-литовської дипломатичної практики та елементах дипломатичного протоколу. Оскільки цей процес не залишив осторонь українські землі й вплинув у майбутньому на формування української дипломатичної служби. Саме польські та литовські посольства прибували до Московської держави все частіше за інших, адже відносини між найближчими сусідами були, як правило, напруженими і треба було обговорити багато нагальних проблем – питання війни і миру, обміну полоненими, розмежування прикордонних земель. Проте польські дипломати в XVI столітті були ще відносно рідкими гостями в Москві, частіше приїздили литовські діячі. До Люблінської унії (1569 р.) і деякий час після її заключення Велике князівство Литовське зберігало політичну самостійність, мало своє військо, свою «раду». Згідно з давньою традицією, саме воно підтримувало дипломатичні зв'язки з Московської державою. Гінці між Москвою і Вільно снували безперервно, і не рідше одного разу в два-три роки сторони обмінювалися посольствами [5]. За доби раннього Нового часу європейські государі оволоділи новими формами і методами дипломатичних стосунків у міждержавних відносинах ери постійних посольств і постійної дипломатії [7, с. 271-285]. У середині XVI сторіччя новий спосіб дипломатичного представництва затвердився в більшості європейських держав, що, однак, не виключало і одноразові надзвичайні посольства, які направлялися в особливо важливо випадках.

Саме в цей період в Європі відбувається інституціональний процес формування і розвитку норм церемоніалу, етикету та елементів протоколу, порядок поведінки за кордоном власних дипломатів кожної з держав, норми спілкування з іноземними послами. Усі обставини, які оточували послів з того моменту, як вони перетинали кордон, були пристосовані до виразу певних політичних ідей. Кількість і якість наданого продовольства, посольського подвір'я, місце і церемоніал аудієнції, одяг придворних, асортимент посуду на урочистому обіді та інше – все аж до кольору воскової печатки

на грамотах, більш-менш було пов'язано з ідеологією держави з її місцем у системі міжнародних відносин епохи, з конкретною політичною ситуацією.

Ті ж ідеї, але в стислій формі, визначали й поведінку представників держави за кордоном. У сукупності ці правила-норми, які регулювали всю зовнішню сторону дипломатичних зв'язків, складали посольські звичаї тієї чи іншої держави. Виключенням не стала і Польсько-Литовська держава в цілому, і українські землі зокрема. Саме дипломати повинні були відстоювати прийняті норми посольського звичаю.

За дрібницями етикету та елементів дипломатичного протоколу поставали питання політики держави, її ідеології, престижу верховної влади та інституцій.

Отже, норми посольського звичаю кожної держави формувалися в конкретних історичних умовах, а сам інституціональний процес норм протоколу, церемоніалу й етикету відбувся на загальноєвропейському рівні.

Нові умови, новий статус багатьох держав вимагали нового дипломатичного інструментарію, нових методів і форм державної обрядності, у тому числі й дипломатичної. На формування посольського звичаю, елементів дипломатичного протоколу європейських держав мало вплив співвідношення західноєвропейських, східних і візантійських звичаїв [11; 12; 13].

Широкого вжитку в посольському звичаї XVI-XVIII століть набуло питання про порядок обміну візитам, про послідовність відправки своїх посольств і прийому іноземних. Тут рівновага повинна була бути сталою, і сторони пильно стежили, щоб дипломатичний маятник коливався з однаковою амплітудою. У загальних рисах церемоніал, елементи дипломатичного протоколу зустрічі були однаковими в усіх європейських державах. Але в литовсько-руській дипломатичній практиці особливо великого значення мало саме місце зустрічі.

Середньовічне та ранньобуржуазне право, у тому числі й міжнародне, не знало абстрактних категорій – його суб'єктами були не поняття, а індивіди. У дипломатичному протоколі раннього Нового і Нового часу держава персоніфікується з її

главою – це загальноприйнята умовність. Якщо монарх був уособленням держави, то посол, у свою чергу – втіленням монарха («друге я» – «alter ego»). Саме в середовищі послів поступово формувалися уявлення про міжнародне право, про місце їх госуларів-державців серед монархів Східної, Центральної та Західної Європи, про правила, протокольні норми, якими регулювалась підтримка статусу і авторитетність держави в дипломатичних відносинах.

Можливо, що найбільш важливим з цих правил був саме принцип ієрархії, згідно з яким відносини повинні здійснюватися суворо на відповідних одне одному рівнях влади. Так, у литовсько-руській дипломатичній практиці великий князь литовський міг вступати в контакт виключно з самим царем; королівська Рада («пани радні») – з боярською Думою; віленський єпископ – з митрополитом тощо. У XVI-XVIII століттях зазвичай у дипломатичній практиці вже використовувалася норма, за якою покарання дипломата могло бути здійснене лише від уряду тієї держави, яка його надіслала. Таким чином, дипломатична практика підкорялась відомій нормі міжнародного права, яку сформулював нідерландський юрист XVI століття Гуго Гроцій, а саме – екстериторіальність посла і його свити.

Відповіддю на унормування соціальних і суспільно-політичних потреб став етикет, який зорганізовував поведінку придворних таким чином, щоб додати величі царствуючій особі та утвердити придворну ієрархію. Саме поняття «етикет» означало суворо встановлений порядок і форми поводження при дворі монарха. Уперше це слово було використане в цьому значенні на одному з пишних та вишуканих прийомів у короля Людовика XIV, де гостям були запропоновані картки з переліком правил поведінки. Від французької назви картки – «етикетка» і походить саме поняття «етикет». Призначення етикету обмежувалося вузьким колом людей, які належали до вищого стану суспільства, і за межі цього стану не виходило. Етикет визначав певною мірою стандарти і канони не лише поведінки, але й всього образу життя дворянства, зводячи його

до «спільного знаменника»: необхідно було «поводити себе як усі», і «жити як усі», і «щоб все було як у всіх».

Протягом наступних сторіч йшов процес непохитної формалізації, інституціоналізації посольського звичаю, дипломатичної практики і елементів дипломатичного протоколу в усіх державах Європи, наближаючи його до церемоніалу, дипломатичного протоколу і етикету Нового часу (XIX століття).

Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, протокол, етикет, церемоніал тощо).

Роз'єднаність українських земель, відсутність політичного центру, важкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські навали – усе це гальмувало як розвиток продуктивних сил, так і становлення української політичної та правової культури. Але незважаючи на складні соціально-політичні умови, в яких розвивалася українська політична і правова культура, її подальший поступ не міг зупинитися. Українські землі поступово інтегрувалися в європейську систему міжнародних відносин, яка формувалася в добу раннього Нового часу. Україна продовжувала розвиватися, поєднуючи в собі кращі традиції минулого та тогочасні досягнення європейських держав, зокрема у сфері міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії. Уже в XV-XVI століттях назва «Україна» фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах, народних думках та піснях.

У розвиток українських дипломатичних традицій та протокольної практики XVI-XVIII століть вагомий вклад внесли – козацька дипломатія, дипломатія Дмитра Вишневецького, дипломатія Богдана Хмельницького. Козацька дипломатична служба була достатньо відомою у всій Європі. Її представників приймали при дворах європейських монархів. Доба Гетьманату

залишила в спадок Україні надбання дипломатії Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика [9; 10].

Дипломатична діяльність Пилипа Орлика мала не скільки практичні, а стільки – ідеологічні результати. Саме завдяки його безперестанній боротьбі за незалежність України, розроблена ним державна конституція «Конституція прав і свобод Запорізького війська», сприяли тому, що в тогочасній Європі було сформовано погляди в пересічних громадян, що незалежна Україна потрібна Європі як противага міцніючій Російській імперії, що виникла на базі Московського царства. За наступних гетьманів – Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та правління Малоросійської колегії Україна поступово перетворилася на провінцію Російської імперії і знаходилася під впливом її дипломатичної практики та протоколу.

Набуваючи дедалі більше національних рис, політична і правова культура України доби раннього Нового часу значно вплинула на подальший розвиток української державності, інституцій, правової системи та національної культури.

Величезним досягненням XVI-XVIII століть було формування політичних поглядів про те, що Козацька держава, Гетьманщина стали духовними спадкоємцями Київської Русі. Вони наполегливо зміцнювали насагу державницько-національної свідомості, яка, витримавши нелегкі випробування у XVIII, перейшла у XIX століття.

Отже, і в Західній, і в Східно-Центральній Європі дипломатичні засоби застосовувалися, як правило, одні й ті ж, у всякому разі, подібні, хоча, звичайно, існували і розбіжності, обумовлені особливостями історичного розвитку держав, національними звичаями і характером міжнародних відносин західноєвропейського і східно-центральноевропейського регіонів. Дипломатична практика, норми протоколу і етикету, церемоніал та посольський звичай не залишалися незмінними та стійкими, вони постійно оновлювалися, сприятливо реагуючи на зміни в міжнародному житті Європи і на особливості розвитку суспільства. Протягом XVI-XVIII століть йшов процес непохитної інституціоналізації посольського звичаю,

дипломатичної практики, дипломатичного протоколу та церемоніалу.

Українська дипломатія та елементи дипломатичного протоколу (посольства, дипломатичне листування, дипломатичний церемоніал) активно застосовувалися в XVI-XVIII століттях і свідчили про Україну як європейську державу, яка активно боролась за свою незалежність, за своє місце в сім'ї європейських народів.

Процес інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії охопив усі держави Європи, і отримав своє інституційне завершення в рішеннях Віденського конгресу (1814-1815 рр.). З першої чверті XIX століття починається новий етап в історії європейської дипломатії. Для України ж протягом другої половини XVIII і до 1917 року тривав процес творення «української духовної республіки» – розвитку духовної та політико-правової культури (література, мистецтво, періодика, виникнення науково-просвітницьких та політичних угруповань, партій, товариств, створення національного шкільництва).

Отже, усе вищевикладене переконає нас у тому, що ті традиції, які склалися віками, зберігають свою силу та привабливість і в наш час. Але одночасно і становить проблеми, які потребують нагального вирішення: багато архівних матеріалів як в Україні, так і за рубежом чекають на своїх дослідників саме з питань вивчення європейської та української дипломатичної спадщини.

Список використаних джерел

1. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. – М.: КДУ, 2011. – 600 с.
2. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени / Ю.Е. Ивонин. – Минск: Изд-во «Университетское», 1984. – 160 с.
3. Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф.123. – Д.10. – Л.89-90 об.
4. Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф.53. – Д.1. – Л.3, 27 об.
5. Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф.79. – Д.15. – Л.266.

6. Цатурова С.К. Формирование института государственной службы во Франции XIII-XV веков / С.К. Цатурова. – М.: Наука, 2012. – 638с.
7. Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) / Циватый Вячеслав Григорьевич // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны. Сборник научных статей / отв. ред. М.А. Юсим. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2013. – С. 271-285.
8. Циватый В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
9. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Тарас Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 2-ге вид. – 640с.
10. Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Тарас Чухліб. – К., 2009. – 3-тє вид. – 616с.
11. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В.Шевчук. – Київ, 1995.
12. Gierowski. Historia Polski, 1505-1864 / Gierowski. – Warszawa, 1978.
13. Nordmann C. La montée de la puissance européenne (1492-1661) / C.Nordmann – Paris, 1974.

Tsivatyi V.

**INSTITUTIONALIZATION OF THE EUROPEAN AND
UKRAINIAN DIPLOMATIC PRACTICE OF EARLY TIME OF
THE MODERN PERIOD (XVI-XVIII CENTURIES).**

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early time of the Modern time (XVI-XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic tools, the rules of the protocol and etiquette of the main States of the Europe and of Ukraine. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy of the XVI-XVIII centuries are defined.

Key words: *foreign policy, diplomacy, institutionalization, protocol, etiquette, diplomatic practice, Europe, Ukraine, early time of the Modern period (XVI-XVIII centuries).*